

Mormonlar Antep'te: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Bir Misyonerlik Deneyimi

Mormons in Antep: A Missionary Experience in the Late 19th and Early 20th Centuries

Faruk TAŞKIN * Öz

Bu çalışma, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Mormon misyonerlerinin Antep merkezli çalışmalarını ele almaktadır. Ana kaynak olarak Joseph W. Booth'un 1898-1928 yıllarını kapsayan günlükleri kullanılmıştır. Mormon misyonerler, 1884 yılında İstanbul'a gelerek başlattıkları faaliyetlerini 1921 yılında Türkiye'den ayrılıncaya dek aralıklarla sürdürmüşlerdir. Mormon misyonerleri, İstanbul'daki sınırlı başarılarının ardından Anadolu'nun iç bölgelerine yönelmiş ve 1889 yılından itibaren Antep'i misyon merkezi olarak seçmiştir. Yerel halk, özellikle Ermeni nüfus arasında belirli bir ilgi gözlemlenirken, Mormonlar Protestan gruplar başta olmak üzere diğer Hristiyan mezheplerden ciddi direnişle karşılaşmıştır. Mormonlar, sosyal ve ekonomik projeler (örneğin dokuma atölyeleri) aracılığıyla misyonlarını güçlendirmeye çalışmış; ayrıca Antep'te bir okul açmışlardır. Resmî tanınma mücadelesi, misyonerlik faaliyetlerini ciddi şekilde sınırlamıştır. Booth'un kayıtları, Antep'in sosyal yaşamına, dini bayramlarına, pazar yerlerine ve Osmanlı adalet sistemine dair zengin bilgiler sunmaktadır. Mormonlar ayrıca Filistin'de koloni kurma ve Osmanlı topraklarında arazi kiralayarak üyelerini bir araya getirme girişimlerinde bulunmuş, ancak bu çabalar başarısız olmuştur.

* Doç. Dr., Artvin Çoruh
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
faruktaskin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2872-4575
Artvin / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Artvin Çoruh
University, Faculty of Science and
Letters, Department of History
faruktaskin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2872-4575
Artvin / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Mormon, misyoner, Osmanlı devleti, Antep, Joseph W. Booth.

Abstract

This study examines the activities of Mormon missionaries operating in the Ottoman Empire during the late nineteenth and early twentieth centuries, with a particular focus on their work centered in Antep. The primary source of the research is the diary of Joseph W. Booth, covering the years 1898–1928. Mormon missionaries, who initiated their activities upon arriving in Istanbul in 1884, continued their mission intermittently until their departure from Turkey in 1921. Following limited success in Istanbul, the missionaries shifted their focus toward the interior regions of Anatolia and designated Antep as their mission center beginning in 1889. While a certain degree of interest was observed among the local population—particularly within the Armenian community—the Mormons encountered strong resistance from other Christian denominations, especially Protestant groups. The missionaries

Başvuru/Submitted: 25/01/2025

Kabul/Accepted: 17/11/2025

Yayın /Published: 25/12/2025

sought to strengthen their presence through various social and economic projects, such as establishing weaving workshops, and they also founded a school in Antep. However, their struggle for official recognition significantly restricted their activities. Booth's accounts provide rich insights into Antep's social life, religious festivals, marketplaces, and the Ottoman judicial system. The Mormons additionally attempted to establish a colony in Palestine and to lease land in Ottoman territories in order to gather their followers, yet these efforts ultimately remained unsuccessful.

Keywords:

Mormon, missionary, Ottoman empire, Antep, Joseph W. Booth.

Makale Bilgileri

Atıf: Taşkın, F. (2025). Mormonlar Antep'te: 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında bir misyonerlik deneyimi. *Selçuk Türkiyat*, (66): 107-131. Doi: 10.21563/sutad.1626714

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Taşkın, F. (2025). Mormonlar Antep'te: 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında bir misyonerlik deneyimi. *Selçuk Türkiyat*, (66): 107-131. Doi: 10.21563/sutad.1626714

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek artan bir şekilde dış etkilere açık hâle geldiği ve özellikle Batılı misyoner örgütlerin dinî, kültürel ve toplumsal düzeyde etkinliklerini yoğunlaştırdığı bir dönem olmuştur. Büyük şehirlerde misyoner faaliyetlerine karşı gelişen toplumsal ve bürokratik tepkiler, bu örgütlerin Anadolu'nun iç bölgelerine yönelmesine yol açmıştır. Söz konusu bölgeler, hem daha geniş ve verimli bir misyon sahası sunmakta hem de merkezi otoritenin görece zayıf olduğu alanlar olarak değerlendirilebilmekteydi. Misyonerler bu çerçevede, Hristiyan Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Anadolu'nun merkezî yerleşim alanlarını hedef almışlardır (Yorulmaz, 2005, s. 1442). Bu bağlamda öne çıkan yerleşim merkezlerinden biri de Antep olmuştur.

Antep'teki misyoner faaliyetlerinin başlangıç tarihine ilişkin çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, İngiliz Protestan misyon teşkilatına bağlı Parnell, Hamilton ve Newman adlı üç misyonerin 1830 yılında Dublin'den Bağdat'a gitmek üzere yola çıktıkları ve 1831 yılında kısa süreliğine Antep'te bulundukları bilinmektedir (Yavuz, 2019, s. 2071). Bununla birlikte bölgede kurumsallaşmış misyonerlik faaliyetlerinin temelini atan öncü figür, Amerikan Board'un (American Board of Commissioners for Foreign Missions) önemli temsilcilerinden Dr. Azariah Smith olmuştur. Smith, 30 Ocak 1848 tarihinde Antep'te sekiz üyeli bir Protestan kilisesinin kuruluşunu gerçekleştirmiş; bu kilise, misyonun eğitim ve sağlık alanındaki faaliyetlerine de zemin hazırlamıştır. Nitekim aynı dönemde Antep'te okullar, hastaneler ve çeşitli sosyal kurumlar açılarak yerel halkla daha kapsamlı temaslar kurulmuştur (Taşkın, 2022, s. 28).

Bu süreçte Antep'te faaliyet gösteren misyoner gruplardan biri de Amerika Birleşik Devletleri kökenli İsa Mesih'in Son Gün Azizleri Kilisesi—yaygın bilinen adıyla Mormonlar—olmuştur. Mormon misyonunun Osmanlı topraklarına gelişi, diğer Batılı misyoner örgütlere kıyasla daha geç ve sınırlı ölçekli olsa da dikkat çekicidir. 1830 yılında Joseph Smith tarafından kurulan bu dinî hareket, birkaç on yıl içinde Amerika sınırlarını aşarak Avrupa, Pasifik ve Orta Doğu'da misyon faaliyetleri yürütmeye başlamıştır (Larue, 1919, s. 19).

Mormon misyonerler, 1884 yılında Osmanlı topraklarına ilk kez adım atarak İstanbul üzerinden bölgeye giriş yapmışlardır. Bu ilk temas, İsviçreli misyoner Jacob Spori'nin 31 Aralık 1884'te İstanbul'a gelişi ve Ermeni Hagop Vartoguyan ailesinin vaftiziyle gerçekleşmiş; söz konusu olay, bölgede Mormon varlığının kurumsallaşması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Dyke ve Berrett, 2008, s. 83). Bu gelişmeleri takiben Mart 1885'te, İsviçre ve Almanya misyonlarında görev yapan Joseph M. Tanner Spori'ye katılmak üzere İstanbul'a gelmiş; kısa bir süre sonra Francis M. Lyman da bu misyona dâhil olmuştur (Evans, 1962, s. 195). Spori ve Tanner'ın Mısır ve Filistin'de araştırma yapmak üzere İstanbul'dan ayrılmaları ve aynı yıl bahar aylarında geri dönmeleri, misyonun İstanbul'daki faaliyetlerini geçici olarak kesintiye uğratmış; bu sırada Lyman İstanbul'dan Viyana'ya gitmiştir (Bennett, 1933, s. 514).

Mormon misyonerliğinin Osmanlı topraklarındaki asıl ivmesi, 23 Mart 1887 tarihinde Utah'tan hareket eden Ferdinand F. Hintze'nin bölgeye ulaşmasıyla

başlamıştır. 1854 yılında Danimarka’da doğan Hintze, on iki yaşında İsa Mesih’in Son Zaman Azizleri Kilisesi’ne katılmış, Utah’a göç ederek kilise bünyesinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek üzere Türk Misyonu’nun başkanı olarak görevlendirilen Hintze, özellikle Antep ve Halep çevresinde yürütülen misyon faaliyetlerinde belirleyici bir rol üstlenmiştir (Smart, 2008, s. 56). İstanbul’da başlangıçta İngilizce ve Almanca yapılan toplantılar, Hintze’nin Türkçe öğrenme çabalarıyla yön değiştirmiş; yaklaşık iki yıllık sürecin ardından hem Türkçe hem Ermenice broşürler hazırlanmış, 1906 yılında ise Mormon Kitabı Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Hintze’nin Sadrazam ve Maarif Nazırı Münif Paşa ile yaptığı görüşmelerde, Müslümanların hedef alınmaması koşuluyla misyon faaliyetlerine müdahale edilmeyeceğine dair sözlü güvence alması dikkat çekicidir (Akgün, 2002, s. 57).

Bununla birlikte, Mormonlar Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak tanınmadıkları için çeşitli idarî ve toplumsal engellerle karşılaşmışlardır. Osmanlı yönetimi, gayrimüslimleri “millet” statüsüne göre organize etmekteydi. Katolikler, Ortodokslar ve Yahudiler bu statüye sahipken; 1830’da Ermeni Katolikler dördüncü millet, 1850’de Protestanlar beşinci millet olarak tanınmıştır (Adıyeke, 2014, s. 2). Mormonlar ise bu kategoriye dâhil edilmemiş ve bu durum onların kurumsal faaliyetlerini sürdürebilme kapasitesini doğrudan sınırlandırmıştır. Bu tanınmama hâli, misyonerlerin seyahat ve faaliyetlerini ciddi şekilde etkilemiştir. Hükümet tarafından “Mormon” adını kullanmaları yasaklandığı için yalnızca “Hristiyan” kimliğiyle seyahat tezkeresi alabilmişlerdir (Booth, 1902, s. 121). Hintze’nin ifadeleri, karşılaşılan güçlüklerin boyutunu açık biçimde ortaya koymaktadır: “Hiçbir hakkımız yok ve vaftiz edilen biri süresiz olarak hapsedilebilir ve sürgüne gönderilebilir...” (Charles, 2001, s. 243).

Resmî bir tanınırlığa sahip olmamakla birlikte Mormon misyonerleri, Osmanlı coğrafyasına misyoner göndermeye devam etmişlerdir. Bu doğrultuda W. H. Smart, Edgar Simmons, L. A. Kelsch ve Frederick Stauffer isimli dört misyoner İstanbul’daki çalışmalara destek olmak üzere görevlendirilmiştir (Bennett, 1933, s. 514). Bu dönemde özellikle Stauffer’ın kilise yayınlarına izin alma süreci dikkate değerdir; Osmanlı bürokrasisindeki müracaatları ve farklı Hristiyan mezheplerin muhalefeti, Mormon misyonunun yalnızca hukuki tanınırlık değil, mezhepler arası rekabet açısından da çeşitli zorluklarla karşı karşıya olduğunu göstermektedir (Bennett, 1933, s. 516; Olgun, 2015, s. 16). Tüm bu girişimlere rağmen misyon, İstanbul’da uzun vadeli ve sürdürülebilir bir gelişme sağlayamamış; bu durum misyonerlerin dikkatlerini Anadolu’nun iç bölgelerine yönlendirmelerine yol açmıştır (Evans, 1962, s. 197).

Bu çalışma, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Osmanlı taşrasında faaliyet gösteren Mormon misyonerlerinin özellikle Antep merkezli deneyimlerini tarihsel bağlamı içerisinde incelemeyi amaçlamaktadır. Mormon misyonerliği yalnızca dinî tebliğ faaliyeti olarak değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşim biçimlerini içeren çok boyutlu bir tarihsel olgu olarak ele alınmıştır. Misyonerlerin yerel halkla, diğer Hristiyan cemaatlerle ve Osmanlı idaresiyle kurdukları ilişkiler çok katmanlı bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

Mormon misyonunun Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine ilişkin akademik literatür oldukça sınırlıdır. Mevcut çalışmalar, ağırlıklı olarak Mormonların Osmanlı'ya ilk gelişi (Akgün, 2014; Olgun, 2015; Çolak, 2001) veya inanç sistemlerinin teolojik yönleri (Aktay, 2004; Işık, 2006; Aydın, 2004) üzerinde yoğunlaşmıştır. Buna karşılık, taşra ölçeğinde toplumsal etkileşimler, yerel halkla kurulan ilişkiler ve Osmanlı idaresiyle temaslar literatürde yeterince derinlemesine ele alınmamıştır. Bu çalışma söz konusu boşluğu gidermeyi amaçlamakta ve Mormon misyonunun Antep'teki faaliyetlerini mikro-tarihsel bir perspektifle inceleyerek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın temel kaynak materyalini Joseph Wilford Booth'un 1898–1928 yılları arasında tuttuğu on üç ciltlik günlükler oluşturmaktadır. Bu günlükler, misyonerlik faaliyetlerinin ötesine geçerek Osmanlı taşrasının gündelik yaşamına, ekonomik ve mimari dokusuna, dinî pratiklerine ve yerel idareyle ilişkilerine dair zengin ve ayrıntılı gözlemler sunmaktadır. Bununla birlikte Booth'un anlatıları, bir Batılı misyonerin bakış açısını ve taşıdığı kültürel kodları yansıttığı için kaynaklara eleştirel bir mesafeye yaklaşmıştır. Anlatıların yalnızca tarihsel veri aktarmakla kalmayıp aynı zamanda belirli kültürel temsiller ürettiği dikkate alınarak çok boyutlu bir çözümleme yapılmıştır.

Yöntemsel olarak çalışma, mikro-tarihsel ve sosyal tarih yaklaşımlarını birlikte kullanmıştır. Mormon misyonunun taşradaki deneyimi geniş ölçekli tarihsel süreçlerle ilişkilendirilerek analiz edilmiş; buna paralel olarak yerel bağlamın özgün dinamikleri detaylı vaka incelemeleri aracılığıyla ortaya konmuştur. Bu çerçevede Mormonların Antep'teki faaliyetleri üzerinden taşra toplumunun sosyal yapısı, dinî çoğulculuğa ilişkin pratikleri ve Osmanlı bürokrasisiyle kurulan gündelik ilişkiler incelenmiştir.

Analitik yaklaşım, misyonerlik faaliyetlerini yalnızca dinî yayılma çabası olarak değil, aynı zamanda yerel düzeyde kurumsal meşruiyet arayışlarıyla iç içe geçmiş çok boyutlu pratikler olarak ele almıştır. Misyonerlerin karşılaştığı hukuki, idarî ve toplumsal sınırlamalar, onların stratejik yönelimlerini belirleyen başlıca unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Eğitim faaliyetleri, ekonomik üretim girişimleri (örneğin dokuma atölyesi) ve sosyal yardıma dayalı uygulamalar, misyonun yerel toplumla bütünleşme ve süreklilik sağlama çabasının bir parçası olarak analiz edilmiştir.

Temsil meselesi çalışmanın kuramsal çerçevesinde merkezi bir yer tutmuştur. Booth'un günlüklerinde öne çıkan yoksulluk, kültürel “geri kalmışlık” ve dinî cehalet temaları, Batılı misyoner söyleminin taşıdığı ideolojik çerçevede çözümlenmiştir. Bu temsillerin nasıl üretildiği ve hangi işlevleri yerine getirdiği sorgulanarak, anlatıların hem bilgi sağlayan hem de anlam inşa eden metinler olduğu vurgulanmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma, Mormon misyonerliğini geç Osmanlı toplumunda dinî çoğulculuk, yerel-idarî ilişkiler ve kültürel temsil bağlamında tarihsel olarak konumlandırmaktadır. Mormonların Antep'teki faaliyetleri, yerel düzeyde gözlemlenen yapısal süreçlerle ilişkilendirilerek değerlendirilmiş ve böylece hem özgül bir misyonerlik örneği hem de Osmanlı taşrasına dair daha genel tarihsel dinamikler ortaya konmuştur.

1. Antep'te Mormon Misyonunun Kurulması

Mormonların, Osmanlı topraklarındaki ilk misyonerlik faaliyetleri İstanbul'da başlamıştı. Ancak başlangıç dönemindeki bu girişimler, din değiştiren birey sayısının oldukça sınırlı kalması nedeniyle beklenen etkiyi yaratamamıştır. İstanbul, Mısır ve Filistin gibi merkezlerde yürütülen erken dönem faaliyetler birkaç vaftizle sonuçlanmışsa da sürekli ve örgütlü bir inanan topluluğu oluşturulamamıştır. Misyonun kalıcı bir merkeze sahip olmaması, yerel düzeyde dini sürekliliği ve kurumsallaşmayı engelleyen temel etkenlerden biri olarak öne çıkmıştır (Bulbulian, 1889, s. 796).

Bu sınırlı başarı, misyonerleri daha etkili olabilecekleri yeni coğrafi alanların arayışına yöneltmiştir. Bu doğrultuda, Anadolu'nun iç kesimleri potansiyel bir misyon sahası olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Misyon başkanı Ferdinand F. Hintze'nin 1888 yılı Ağustos ayında İstanbul'dan başlattığı ve Samsun'dan itibaren Amasya, Tokat, Sivas, Gürün, Elbistan, Maraş ve Antep'i kapsayan keşif seyahati bu yeni yönelimin somut bir göstergesi olmuştur. On bir ay süren ve üç bin milden fazla mesafe kat edilen bu yolculuk sırasında özellikle Ermeni toplulukları arasında Mormon öğretisine yönelik ilginin görece yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Hintze'nin bu değerlendirmesi, misyonun coğrafi odağının İstanbul'dan Anadolu içlerine kaydırılması kararının başlıca dayanaklarından birini oluşturmuştur (Toronto, 2013, s. 84).

Misyon merkezinden alınan onayla da 1889 yılının başlarında Hintze, Antep'i misyon merkezi olarak seçmiş ve böylece misyonun coğrafi odağını fiilen Anadolu içlerine taşımıştır. Antep'teki bu yerleşim, yalnızca bireysel bir görev değişikliğini değil, aynı zamanda kilise misyonunun genel stratejisinde de anlamlı bir yön değişikliğini temsil etmektedir. 1889 ile 1907 yılları arasında kiralanmış bir konut hem misyonerlerin ikametgâhı hem de Kilise'nin bölgesel yönetim ve etkinlik merkezi olarak kullanılmıştır. Bu dönemde vaftiz edilen ilk kişi olan Nersis Parabetiyan, Antep'teki ilk Mormon üyesi olarak kayda geçmiştir. Bu gelişme, Antep'in Yakın Doğu'daki Mormon misyon tarihi açısından simgesel bir konum edinmiştir (Lindsay, 1958, s. 35).

Antep'in misyon merkezi olarak benimsenmesi, burada görev yapan diğer misyonerlerin katkılarıyla da güçlenmiştir. Edgar Dilworth Simmons ve William H. Smart bu süreçte öne çıkan iki önemli isimdir. Ancak Simmons kısa bir süre sonra çiçek hastalığı nedeniyle 4 Şubat 1890'da yaşamını yitirmiş; Smart ise Mormon inancıyla bağdaşmayan alışkanlıklarını bırakmaması nedeniyle cemaatten ayrılmıştır (Smart, 2008, s. 66). Bu bireysel hikâyeler, misyonerlik faaliyetlerinin sahada ne denli zorlayıcı olabileceğine işaret etmektedir.

Ancak Antep'teki misyonerlik faaliyetleri sadece bireysel zorluklarla değil, aynı zamanda bölgesel siyasal dalgalanmalarla da sekteye uğramıştır. 1895 yılında Osmanlı topraklarında yaşanan Ermeni olayları ve sonrasında ortaya çıkan sorunlar, Mormon misyonerlerinin çalışmalarını durdurmalarına ve ülkeyi terk etmelerine yol açmıştır. Bu geçici geri çekilişe rağmen, olayların yatışmasıyla birlikte 1897 yılında yeniden Antep'e dönülerek misyon faaliyetleri kaldığı yerden sürdürülmüştür.

Bu ikinci dönemin ilk büyük kurumsal adımı, 1898 yılında yaklaşık altmış üyeden oluşan bir şubenin kurulması olmuştur. Aynı yıl Antep yalnızca yerel bir misyon noktası olmaktan çıkmış, Orta Doğu'daki Mormon faaliyetlerinin merkezî üssü hâline gelmiştir. Bu sürecin önemli bir aşaması, Halep, Zara ve Antep şubelerinin temsil edildiği Türk Misyonu'nun ilk konferansının düzenlenmesidir. "Onikiler Konseyi"¹ üyesi Anthon H. Lund'un konferansa katılımı, misyonun kurumsal meşruiyetini ve merkezîyetini güçlendirmiştir (Evans, 1962, s. 196).

Antep'teki Mormon misyonu, yalnızca dinî tebliğ faaliyetleriyle sınırlı kalmamış; eğitim ve toplumsal örgütlenme alanlarında da önemli girişimlerde bulunmuştur. 1898 yılında Mormon ailelerinin çocuklarını mevcut Hristiyan okullarına göndermekte tereddüt etmesi üzerine misyonerler tarafından bağımsız bir okul kurulmuştur. Bu okulda Artine Usoniyan ve Bayan Sarkis ücretli öğretmenlik yaparken, misyonerler İngilizce dersleri vermiştir (Bennett, 1933, s. 516). Ancak okulun resmî izne sahip olmaması, yerel otoritelerle çeşitli gerginliklere yol açmış ve 1900 yılında gelen kapanma emriyle faaliyetlerine son verilmiştir. Buna rağmen eğitim faaliyetleri izleyen on yıl boyunca farklı biçimlerde ve aralıklarla devam etmiştir (Lindsay, 1933, s. 79).

Misyonun sosyal örgütlenme girişimleri de dikkat çekicidir. Özellikle kadınların toplumsal yaşama katılımını artırmak amacıyla 1899 yılında Rahibe Anık Nalbantyan'ın evinde kadınlara yönelik bir sosyal örgütlenme girişimi başlatılmıştır (Andrus, 1962, s. 136; Lindsay, 1958, s. 78). Ancak yerel sosyo-kültürel koşullar nedeniyle bu girişim sürdürülebilirlik sağlayamamıştır. Kadınların büyük çoğunluğunun evli olması ve hane içi sorumluluklarının ağırlığı, toplantılara düzenli katılımı zorlaştırmış ve girişim zamanla işlevini yitirmiştir (Booth, 1899–1900, s. 48).

Ekonomik koşullar da misyon faaliyetlerinin yönünü belirleyen önemli etkenlerden biri olmuştur. Ermeni topluluğunda yaygın olan yoksulluk ve işsizlik, din değiştirme süreçlerini doğrudan etkilemiş; bazı bireylerin vaftiz karşılığında maddi karşılık talep ettiği gözlemlenmiştir. Bu soruna çözüm üretmek amacıyla Mormonlar tarafından Ocak 1899'da küçük bir dokuma atölyesi kurulmuştur (Smart, 2008, s. 58; Akgün, 2002, s. 57).

Atölye 45 liralık sermayeyle başlatılmış, zamanla bu sermaye 100 liraya yükselmiştir. Yatırımın 78 lirası Kilise'ye, 22 lirası ise Zadik Apoşyan'a ait olmuştur (Booth, 1899, s. 29, 126). LDS Dokuma İşleri adıyla örgütlenen bu girişimle hem ekonomik faaliyetleri çeşitlendirmek hem de topluluk içinde aidiyet ve dayanışma duygusunu güçlendirmek hedeflenmiştir. Atölyede üretilen ilk kuşak (kemer) Joseph Wilford Booth tarafından yedi kuruşa satın alınmış; üretim kapasitesi zamanla beş tezgâhta çalışan sekiz dokumacıya kadar ulaşmıştır (Booth, 1899, s. 33).

Ekonomik faaliyetler yalnızca yerel üretimle sınırlı kalmamış, dış pazarlara da açılmıştır. Liverpool'a gönderilen kuşakların ardından 1900 yılında Antep'te üretilen

¹ Onikiler Konseyi (Quorum of the Twelve Apostles), İsa Mesih'in Son Zaman Azizler Kilisesi'nin en yüksek ikinci yönetsel ve ruhsal organıdır. 1835 yılında Joseph Smith tarafından kurulan bu konsey, havarilik görevini temsil etmekte ve dünya genelindeki misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra doktrinel rehberlikten de sorumludur. Konsey üyeleri ömür boyu hizmet eder ve kilise başkanlığı makamı boşaldığında, en kıdemli üye başkan olarak atanır (Ostling ve Ostling, 2007).

halılar Salt Lake City'deki ZCMI (Zion's Cooperative Mercantile Institution) mağazasına gönderilmeye başlanmıştır. Yaklaşık 700 dolarlık halı siparişi, Mormon misyonunun ekonomik sürdürülebilirlik stratejisinin en görünür başarılarından biri olmuştur (Bennett, 1933, s. 518; Evans, 1962, s. 196; Booth, 1900, s. 152).

Bu faaliyetlerin çeşitlenmesi, Mormon misyonunun yalnızca dinsel değil; aynı zamanda sosyal, eğitimsel ve ekonomik düzlemlerde de kalıcı bir yapı oluşturma yönündeki kararlılığını göstermektedir. Artan örgütlenme ihtiyacı ve Antep'in bölgesel merkez olarak giderek daha fazla önem kazanması, kurumsal yapının daha etkin ve sürdürülebilir bir biçimde yönetilmesini zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede kilise tarafından Joseph Wilford Booth'un Antep'e gönderilmesi, misyonun kurumsal evriminde kritik bir aşamayı temsil etmiştir.

2. Joseph W. Booth'un Antep'e Seyahati

Antep'te Mormon misyonerlerinin, İstanbul'a kıyasla daha serbest hareket edebilmesi, bu bölgeye yönelik ilgilerinin artmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda, Provo'daki Brigham Young Akademisi'nden 1898 yılında mezun olan Joseph W. Booth, aynı yıl Türk Misyonu'nda görevlendirildiğine dair resmi bir yazı almıştır (Charles, 2001, s. 239). Booth, 4 Ağustos 1898 tarihinde, Kilise'nin mali desteği ve çevresindeki kişilerin katkılarıyla yaklaşık 150 dolarlık bir kaynak temin ederek seyahat hazırlıklarına başlamıştır. Başlangıçta, Osmanlı vatandaşı ve Ermeni kökenli bir kişi olan Sarkis ile birlikte yola çıkmayı planlamışsa da Sarkis son anda Osmanlı'daki siyasi koşulları gerekçe göstererek bu kararından vazgeçmiştir. Booth, bu ani vazgeçişin kendisinde yarattığı hayal kırıklığını kaleme aldığı mektuplarında dile getirmiş ve Sarkis'in "ülkesi hakkında yanlış bilgi veren akrabalarının etkisiyle" fikir değiştirdiğini belirtmiştir (Booth, 1898–1899, s. 15).

Booth'un Amerika'dan Antep'e uzanan seyahati, yalnızca bireysel bir yolculuk değil, aynı zamanda dönemin misyoner güzergâhlarının lojistik, diplomatik ve kültürel boyutlarını yansıtan bir örnek teşkil etmektedir. Avrupa üzerinden İstanbul'a ulaşan Booth, burada geçirdiği kısa sürede Osmanlı toplumu ve İslam kültürü hakkında gözlemlerde bulunmuş, dil öğrenimine başlamış ve yerel halkla temas kurmuştur (Booth, 1898–1899, s. 134). 3 Aralık 1898'de İstanbul'dan İskenderun'a vapurla hareket eden Booth, buradan Halep'e, ardından 5 Ocak 1899'da Antep'e ulaşarak fiilen misyon görevine başlamıştır (Booth, 1898–1899, s. 172). Güzergâh boyunca gerçekleştirdiği tespitler, misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca tebliğe değil, aynı zamanda karşılıklı kültürel temaslara ve yerel koşullarla uyum çabasına dayandığını ortaya koymaktadır. Booth'un seyahati, Batı'dan Osmanlı taşrasına uzanan bir misyoner hareketliliğinin hem fiziksel hem de sembolik boyutlarını belgelemektedir.

2.1. Antep'e Varış ve İlk Gözlemler

Booth'un Antep'e varışı, yalnızca bireysel bir yolculuğun tamamlanması değil; aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki sosyo-ekonomik yapının bir misyoner perspektifiyle sistematik biçimde gözlemlenmeye başlanmasının da başlangıcı olmuştur. Kente ulaştığında misyon başkanı Hintze, Booth'a Türkçe öğrenmesi amacıyla yaklaşık beş ila altı ay Antep'te kalacağını, ardından muhtemelen Sivas'a

gönderileceğini bildirmiştir. Ancak zamanla planlar değişmiş ve Booth'un Antep'teki görevi toplam on yedi yıl sürmüştür. Bu uzun süreli ikamet, onun hem yerel halkla yakın ilişkiler kurmasını hem de bölgenin gündelik yaşamına ilişkin son derece ayrıntılı gözlemler yapmasını sağlamıştır.

Booth'un ilk izlenimleri, Antep'teki yaygın ve derin yoksulluğa odaklanır. Kente varışından kısa süre sonra karşılaştığı bir yardım çağrısı üzerine Maycock adlı arkadaşıyla gerçekleştirdiği ev ziyareti, taşra yaşamının sosyal ve ekonomik koşullarına ilişkin çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Booth, 1899 tarihli günlüğünde bir kız çocuğunun yönlendirmesiyle gittikleri evde üç çocuğuyla birlikte son derece kötü koşullarda yaşayan, kolu kırık ve ciddi yoksunluk içindeki bir kadınla karşılaştıklarını ayrıntılarıyla aktarır (Booth, 1899, s. 4). Bu olayın, kentteki genel yoksulluk manzarasının yalnızca küçük bir örneği olduğunu vurgular.

Söz konusu anlatım, yalnızca bireysel bir tanıklığı yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda dönemin Antep'inde hüküm süren yaşam koşullarını, misyonerlerin yerel toplumu algılama biçimlerini ve yardım faaliyetlerinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli ipuçları sunar. Booth'un erken dönem gözlemleri, hem bireysel empatiye dayalı yardım arayışlarını hem de taşradaki yapısal yoksulluğun Batılı gözlemciler nezdinde nasıl temsil edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Batılı misyonerlerin yoksulluğa dair tasvirleri, çoğu zaman kendi kültürel referansları ve ahlaki kodları tarafından biçimlendirilmiştir. Mormon misyonerlerin bu tür anlatıları, bir yandan yardım faaliyetlerini meşrulaştırıcı bir söylemsel araç işlevi görürken, diğer yandan Osmanlı taşrasına yönelik dışsal bir bakış açısını da yansıtmıştır.

Dolayısıyla Booth'un aktardığı izlenimler, sahada karşılaşılan gerçek sorunlara işaret etmekle birlikte, bu sorunların dış gözlemciler tarafından nasıl algılandığını ve temsil edildiğini ortaya koyması bakımından iki yönlü bir analize olanak tanır. Booth'un erken dönem tanıklığı, yalnızca sosyo-ekonomik koşulları betimlemekle sınırlı değildir; aynı zamanda Mormon misyonerlerinin bu koşullar karşısında üstlendikleri işlevleri, geliştirdikleri pratikleri ve yardım-eğitim-ibadet ekseninde şekillenen faaliyetlerinin toplumsal dinamiklerle nasıl iç içe geçtiğini anlamaya da imkân sağlamaktadır.

2.2. Misyoner Faaliyetleri ve Tepkiler

Booth'un Antep'te geçirdiği ilk aylardaki faaliyetleri, yalnızca sosyal koşulların gözlemlenmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Mormon cemaatinin ibadet ve eğitim çalışmalarına aktif katılımını da içermiştir. Resmî olarak tanınmayan Mormon misyonerleri, ibadet toplantılarını ve eğitim faaliyetlerini ikamet ettikleri konutlarda yürütmekteydi. Booth, Antep'te yaklaşık 60–70 üyeden oluşan bir Pazar okulunun bulunduğunu, ilkokul kısmının ise evin başka bir odasında faaliyet gösterdiğini aktarmaktadır. Sınıf olarak kullanılan odada masa ve sandalye bulunmamakta; çocuklar, duvar kenarına yerleştirilen minderler üzerinde oturarak ders görmektedir. Okulda İngilizce, Ermenice ve Türkçe dil eğitiminin yanı sıra jimnastik dersleri verilmektedir. Ayrıca resim, sepet yapımı ve tuz taşı oymacılığı gibi uygulamalı dersleri içeren bir müfredat uygulanmıştır (Booth, 1899, s. 9; 1906–1908, s. 55).

Bu faaliyetlerin giderek genişlemesi, zamanla yerel otoritelerin dikkatini çekmiş ve misyonerlerin dinî toplantı yapma yetkisi sorgulanmaya başlanmıştır. Booth, denetim taleplerinin arka planında Protestanların bulunduğunu, onların yetkilileri Mormonlara karşı kışkırttığını düşünmektedir. Gelişmeler üzerine misyonerler, Kaymakam ile görüşerek yürüttükleri faaliyetlerin içeriğini açıklamış; yanlış anlamaların önüne geçmek amacıyla güvenlik görevlilerini toplantılara davet etme kararı almışlardır. Ancak tüm bu girişimlere rağmen Kaymakam, Mormonların ibadet toplantısı yapmalarına izin verilemeyeceğini kesin bir dille ifade etmiştir (Booth, 1899–1900, s. 27).

Bu karar, misyonerler arasında nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine dair tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 24 Ağustos 1899 tarihinde F. F. Hintze'ye gönderilen telgrafta, hükümetin mektepleri ve ibadet yerlerini yasakladığı bildirilmiş ve izlenecek strateji hakkında talimat istenmiştir. Sonuçta misyonerler, hükümet kararına saygı gösterilmesi ve resmî izin temin edilene kadar tüm toplantıların geçici olarak ertelenmesi gerektiği konusunda fikir birliğine varmışlardır (Booth, 1899–1900, s. 31).

Ne var ki kısa bir süre sonra sonra Kaymakam'ın görevden alınması, misyonerlerin çalışmalarını sürdürebilme ihtimali bakımından yeniden umutlanmalarına yol açmıştır. Bu olay, yerel idari yapıdaki değişimlerin misyoner faaliyetleri üzerindeki doğrudan etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Misyonerlerin faaliyetleri zaman zaman yerel idareyle yaşanan gerilimler nedeniyle kesintiye uğramış olsa da Booth'un gözlemleri Antep'in gündelik yaşamına, dinî çeşitliliğine ve toplumsal ilişkiler ağına dair ayrıntılı kayıtlar sunmaya devam etmiştir. Bu süreçte Booth'un günlükleri, yalnızca misyonerlik faaliyetlerinin seyri açısından değil, aynı zamanda kentin dini ve kültürel ritmini anlamak bakımından da önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

2.3. Bayramlar ve Dinî Gözlemler

Booth'un günlükleri, Antep'teki dini bayramlara ve törenlere ilişkin ayrıntılı gözlemler içermekte; böylece kentin kültürel ritmini ve toplumsal pratiklerini anlamak açısından önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Bu bağlamda, 30 Nisan 1899 Pazar günü tuttuğu not, Hristiyan Ermeni topluluğunun "Büyük Zadig (Paskalya) Bayramı"² kutlamalarına dair zengin bir tasvir sunmaktadır. Booth, bu özel günde insanların yeni kıyafetlerini giyerek sokaklara çıktıklarını ve yeni elbiseler edinmenin kutlamanın köklü bir geleneği olduğunu belirtir. Sokakların, renkli ayakkabılar, kırmızı şapkalar, fesler, parlak cüppeler ve kuşaklarla süslenmiş insanlar ile dolduğunu aktarır. Bu betimlemeler, Antep'teki Paskalya kutlamalarının adeta görsel bir şölen atmosferine büründüğünü göstermektedir (Booth, 1899, s. 101). Ayrıca bayram gününün ev ziyaretleri açısından yoğun geçtiğini; ev sahiplerinin misafirlerini ağırlamak için özel hazırlıklar yaptığını kaydeder.

² Ermeni Apostolik Kilisesi'ne göre "Büyük Zadig" (Paskalya) Bayramı, İsa Mesih'in çarmıha gerilişinden sonra üçüncü gün dirilişini simgeleyen ve Hristiyan liturjisindeki en önemli yortu olarak kabul edilen gündür. Bu bayram, Kutsal Hafta'nın sonunda, Pazar günü kutlanmakta olup, öncesinde kırk günlük oruç dönemi (Karasunink) ve ardından Kutsal Cuma'da yas törenleri yer alır (Terian, 2005, s. 132).

Booth'un dikkatini çeken bir diğer dini ve kültürel etkinlik ise, 30 Temmuz 1900 Pazartesi günü kutlanan ve Ermeniler arasında "Vartavar Bayramı"³ olarak bilinen geleneksel törendir. Bu bayram da Paskalya gibi canlı ve geniş katılımlı bir toplumsal atmosfer yaratmaktaydı. Booth, sabahın erken saatlerinde başlayan kutlamalarda komşuların birbirlerine su sıçratarak eğlendiğini; özellikle genç erkeklerin yalnızca havlu sarınıp kadınları ve çocukları ıslatmalarının törenin neşeli ve renkli yönlerinden birini oluşturduğunu belirtir (Booth, 1900, s. 15).

Booth, yalnızca Hristiyan ve Ermeni geleneklerine değil, Müslümanların dini pratiklerine de dikkat göstermiştir. 27 Eylül 1901 tarihli günlüğünde İslam dünyasında kutsal kabul edilen cuma gününe ilişkin kapsamlı bir betimleme yer alır. Gün doğmadan önce halkın, hükümet binası ile misyoner salonu arasındaki geniş pazaryerinde toplanmaya başladığını; üç katlı bir binanın penceresinden izlediği bu hareketliliğin dönemin sosyal ve kültürel dokusunu anlamak açısından önemli ipuçları sunduğunu aktarır. Gün doğumundan bir saat sonra kalabalığın yaklaşık bin kişiye ulaştığını; kırmızı fesli, mavi cüppeli insanlar, mal pazarlayan çocuklar, tezgâh açan tüccarlar ve pazarlık eden alıcıların oluşturduğu canlı atmosferi detaylandırır. Booth'a göre cuma günü, yalnızca dini bir ibadet zamanı değil, aynı zamanda kentte sosyal ve ekonomik etkileşimin yoğunlaştığı bir buluşma alanıdır. Dindar Müslümanların günlerini camide ibadet ederek, Kur'an okuyarak ve dini sohbetlere katılarak geçirdiğini; daha az dindar olanların ise kahvehanelerde kahve ve sigara eşliğinde tavla oynayarak vakit geçirdiğini belirtir (Booth, 1901, s. 157).

Booth'un pazaryerine ilişkin notları, Antep'in sosyal ve ekonomik hayatına duyduğu ilgiyi tamamlayıcı niteliktedir. Takip eden günlerde pazarda satılan ürünlerin çeşitliliği ve düzensizliği üzerine ayrıntılı gözlemler kaydeder. Palalar, sebzeler, giysilik kumaşlar, meyve, saman ve hayvan derileri gibi birbirinden farklı ürünlerin iç içe sergilendiğini yazar. Özellikle kenevirden ip yapım süreci dikkatini çeker; görünüşte basit olan bu üretim sürecinin küçük bir makine yardımıyla yürütülen, ancak oldukça emek isteyen bir çalışma olduğunu vurgular (Booth, 1899, s. 50).

Booth'un ifadeleri, Antep'teki dini ve toplumsal pratiklerin ötesine geçerek kentin ekonomik dinamiklerine ve gündelik yaşamın maddi unsurlarına da odaklanmaktadır. Cuma gününe ve pazaryerine ilişkin aktarımlar, halkın sosyo-kültürel eğilimlerini olduğu kadar şehrin ticari canlılığını ve üretim biçimlerini de yansıtmaktadır. Bu çok yönlü bakış, Booth'un gözlemci kimliğinin yalnızca dini ya da yardım eksenli bir çerçeveye sınırlı olmadığını; aksine mekânsal, ekonomik, kültürel ve toplumsal boyutlara yayılan geniş bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir.

³ Vartavar Bayramı, kökeni Ermeni pagan inançlarına dayanan, ancak Hristiyanlık sonrası Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından "İsa'nın Başkalaşımı" (Transfiguration) kutlamasıyla ilişkilendirilerek Hristiyan takvimi içinde anlam kazanan mevsimsel bir bayramdır. Eski inanç sisteminde su, yağmur ve bereket tanrısı Vahagn'a atfedilen bu bayramda, doğayı canlandırmak ve yağmur çağırmak amacıyla insanlar birbirine su serperek kutlama yaparlardı (Hewsen, 2001, s. 48).

2.4. Mimari, Ekonomi ve Gündelik Yaşama Dair Gözlemler

Booth'un günlükleri, yalnızca misyonerlik faaliyetlerinin seyrini değil; aynı zamanda Antep'in fiziksel dokusu, ekonomik etkinlikleri ve gündelik yaşam kültürüne dair çok yönlü gözlemleri de içermektedir. Bu yönüyle günlükler, taşra Osmanlı kentlerinin yapısal ve toplumsal dinamiklerini anlamada mikro tarihsel bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Booth'un kentsel yapıya ilişkin tespitleri, şehrin mimari kimliğinin belirgin unsurlarını ortaya koyar. Günlüklere yansıdığı üzere, Antep'teki konut mimarisi büyük ölçüde beyaz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Booth, bu taşların kentin batısında yer alan ve genişliği 8 ila 16 metre arasında değişen büyük bir taş ocağından çıkarıldığını belirtir. Yumuşak yapıları sayesinde kolay işlenebilen bu taşların, bölgedeki yapıların temel inşa malzemesi olarak tercih edildiğini kaydeder (Booth, 1899, s. 53). Bu betimlemeler yalnızca mimari bir tercihe değil; aynı zamanda doğal kaynakların kentin estetik görünümü ve ekonomik faaliyetleri üzerindeki etkisine de işaret eder. Öte yandan taş ocağında çalışan işçilerin günde 12 saatlik yoğun bir tempoya rağmen yalnızca 6 kuruş gibi düşük bir ücret aldıklarına ilişkin notu, Booth'un gözlemlerinin emek piyasasının yapısal özelliklerine dair eleştirel bir bakış da sunduğunu göstermektedir. Bu kayıtlar, erken sanayi öncesi dönemin üretim ilişkileri ve işgücü sömürüsüne dair mikro düzeyde kıymetli veriler sağlamaktadır.

Booth'un günlüklerinde özenle yer verdiği bir diğer alan ise Antep'in zengin mutfak kültürüdür. Misafir olarak bulunduğu evlerde karşılaştığı yiyecek ve içecekleri ayrıntılı biçimde kaydetmiş; böylece bölgenin gastronomik çeşitliliğinin yanı sıra bu ürünlerin gündelik yaşam içindeki yerini ve mevsimsel özelliklerini de belgelemiştir. Bastık, sucuk ve tarhana gibi ev içi üretim süreçlerine doğrudan tanıklık etmiş; akşam sofralarında lahmacun, kızarmış patlıcan, kuru incir, üzüm, bulgur ve ciğer gibi ürünlerin sık tüketildiğini belirtmiştir. Bu kayıtlar, Antep mutfağının hem tarımsal hem hayvansal üretime dayalı bileşik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Patatesin mutfakta nadiren yer bulduğuna dair notu ise ürünün bölgeye yayılma sürecine ilişkin dolaylı bir tarihsel bilgi sunmaktadır. Keçi eti çorbası, haşlanmış buğday, karpuz, pirinç ve balla-ceviz karışımı gibi gıdaların da günlüklerde yer alması, mutfak kültürünün mevsimsel değişikliklerle çeşitliliğini göstermektedir. Farklı tarihlere ait günlüklerde geçen kelle paça, sıcak limonata, portakal, elma, salatalık, yoğurt, künefe ve baklava gibi gıdalar, Antep mutfağının hem zengin hem de çeşitlenmiş yapısını yansıtmaktadır (Booth, 1899, s. 3-8). Bu çeşitlilik, yalnızca beslenme pratiklerine yönelik bir kayıt olmanın ötesine geçmekte; yerel maddi kültürün toplumsal, kültürel ve ekonomik örgütlenişine dair ipuçları sunarak Osmanlı taşrasına ilişkin kalıplaşmış imgeleri aşan bir mikro tarihsel arşiv işlevi görmektedir.

Antep'in fiziksel dokusuna, inşaat faaliyetlerine ve iş piyasasına dair tutulan ayrıntılı notlar, dönemin taşra kent yapısını ve gündelik üretim ilişkilerini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Antep'teki gündelik yaşamı, ekonomik faaliyetleri ve dini pratikleri dikkatle kaydeden Booth'un kayıtları yalnızca toplumsal düzeyle sınırlı tutmamış; yerel idareyle kurduğu birebir temaslar aracılığıyla taşra yönetiminin işleyişine dair önemli ayrıntılar da aktarmıştır. Bu tür temaslar, bir

yandan misyonerin yerel otoriteler nezdindeki konumunu ve tanınırlığını yansıtırken, öte yandan Osmanlı taşrasındaki bürokratik yapının ve idari temsilin gündelik pratiklerini anlamak açısından değerli veriler sunmaktadır.

2.5. Yönetimle İlişkiler ve Hukuki Gözlemler

Booth, yerel yöneticilerle kurduğu temaslar aracılığıyla Osmanlı taşrasındaki idari yapıya dair dikkat çekici gözlemler de aktarmaktadır. 16 Ağustos 1900 tarihli günlüğünde kaydettiği, Antep'e yeni atanan kaymakamla yaptığı yaklaşık bir saatlik görüşme, misyonerlerin sahadaki konumunu yalnızca pasif gözlemle sınırlamayan, aksine yerel idari aktörlerle diplomatik ilişkiler kurmaya çalışan etkin bir misyon pratiğini göstermektedir (Booth, 1900, s. 27).

Booth, kaymakamla görüşmesi sırasında protokole uygun biçimde iyi giyimli bir memur tarafından karşılandığını, bekleme odasına alındığını ve burada başında beyaz sarık, üzerinde kahverengi şalvar bulunan yaşlı ve etkileyici görünüşlü biriyle tanıştırıldığını yazar. Bu betimleme, Osmanlı bürokrasisinde geleneksel giyim, temsil pratikleri ve hiyerarşik düzenin önemine dair ipuçları sunmaktadır. Sohbet sırasında ikram edilen sigara ve kahvenin Booth tarafından kibarca reddedilmesi ise misyonerlerin Osmanlı bürokrasisiyle ilişkilerinde ihtiyatlı ve diplomatik bir tutum benimsediklerini göstermektedir.

Görüşmenin devamında taşra bürokrasisinin modernleşme sürecine dair dolaylı bir gözlem yer alır: Kaymakamın iki yerel ileri gelenle birlikte çatal ve bıçakla yemek yediğine dair tanıklık. Bu ayrıntı, Booth'un beklentilerini aşan her unsurun onun zihninde modernlik göstergesi olarak yorumlandığını; aynı zamanda Osmanlı taşra bürokrasisinin sembolik düzeyde dönüşmekte olduğuna işaret ettiğini ortaya koymaktadır. Görüşmenin ikinci bölümünde daha sade mobilyalarla döşenmiş bir odada gerçekleşen sohbet, ilişkinin biçimsel boyutunu vurgular. Booth, kendisine ikram edilen içecekler arasından şekerli suyu tercih ettiğini kaydeder. Bu sahne, misyoner ile Osmanlı bürokrati arasında sınırlı ama sembolik değeri yüksek bir diplomatik diyalogun kurulduğunu göstermektedir. Görüşme, kaymakamın "Tekrar sizi tebrik ederim" sözleriyle sona ermiş; Booth ise "Hoşça kalın" diyerek ayrıldığını not etmiştir (Booth, 1900, s. 28).

Bu kısa fakat anlamlı temas, Osmanlı taşrasındaki yerel yöneticilerin dış aktörlerle—özellikle Batılı misyonerlerle—kurduğu ilişkilerin yapısal ve sembolik boyutlarını anlamak açısından önem taşımaktadır. Yerel idari temsilin nasıl işlediğini ve misyonerlerin meşruiyet kazanma stratejilerini görünür kılan bu tür kayıtlar, bireysel bir hatıranın ötesinde taşrada merkezin temsil biçimlerinin dönüşümüne dair mikro-tarihsel bir veri sunmaktadır.

Booth'un taşradaki idari yapıya ilişkin gözlemlerini derinleştiren bir diğer deneyimi ise ev sahibi Varton ile yaşadığı hukuki anlaşmazlıktır. İlk bakışta kişisel bir ihtilaf gibi görünen bu süreç, Osmanlı taşrasındaki adli mekanizmanın işleyişine dair önemli bilgiler sağlamıştır. 15 Mayıs 1901 tarihli duruşmayı ayrıntılarıyla aktaran Booth, mahkeme salonunun mekânsal düzenine, tarafların konumlarına ve beden diline verilen öneme dikkat çeker. Kadı ve yardımcılarının oturduğu düzeni, davalı ve davacının yerleşimi ve Booth'un oturduğu biçimine yönelik uyarı, Osmanlı adalet

sisteminde biçimsel kuralların belirgin niteliğini gözler önüne sermektedir (Booth, 1901, s. 60–70).

Dava sürecinde taraflara yöneltilen sorular, kâtiplerin kayıt tutma biçimleri ve izleyicilerin tepkileri de Booth tarafından titizlikle kaydedilmiştir. İlk duruşmada dava reddedilmiş olsa da Booth ek belgeler sunarak yeniden ifade vermek istemiştir. Son duruşmada Booth, Osmanlı hukuk geleneğinde yüksek derecede bağlayıcılığı olan “Vallahi” yemini ederek borcu bulunmadığını beyan etmiştir. Bu yemin, Booth’un yerel kültürel normlara uyum sağlama kapasitesini göstermenin yanı sıra, mahkeme nezdinde güvenilirliğini artıran kritik bir unsurdur. Neticede mahkeme Booth lehine karar vermiş hem borçtan muaf tutulmuş hem de dava sürecinde yaptığı masrafların karşı tarafça tazmin edilmesine hükmedilmiştir. Sürecin sonunda Booth, kendisini temsil eden Alexandre Bezciyan’a dört mecdiye ödeyerek vekâlet görevini tamamlamıştır (Booth, 1901, s. 73).

Bu mahkeme süreci, Booth’un Osmanlı hukuk sistemine bir yabancı olarak nasıl dâhil olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Yalnızca bireysel bir hukuki mücadelenin ötesinde, misyonerin yerel toplum tarafından nasıl algılandığını, meşruiyetinin nasıl kurulduğunu ve temsil pratiklerinin hangi normlarla şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan Booth’un günlüklerinde Antep’teki diğer Hristiyan cemaatlerle ilişkiler de yer almaktadır. Mormon misyonerlerinin özellikle Protestan ve Katolik topluluklarla ilişkilerinin çoğu zaman mesafeli, rekabetçi ve yer yer dışlayıcı bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu durum, taşra bağlamında farklı Hristiyan gruplar arasındaki dinsel, sosyal ve kültürel sınırların görünür hâle gelmesine neden olmuş ve misyonerler arası rekabetin toplumsal temasları nasıl şekillendirdiğini göstermiştir.

2.6. Diğer Hristiyan Gruplarla İlişkiler

Booth’un günlükleri, Antep’teki farklı Hristiyan cemaatlerle ilişkilerin çeşitli düzeylerde gerilimler içerdiğini göstermektedir. Özellikle Protestan cemaatin Mormonlara karşı mesafeli ve zaman zaman dışlayıcı bir tavır sergilediği dikkat çekicidir. Booth’un aktardığına göre, sokakta yürüdükleri sırada Katolik ve Protestan cemaat üyeleri tarafından “Murr” şeklinde alaycı seslerle tacize uğramışlardır. Ayrıca halk arasındaki Mormon algısının çoğu zaman “para” veya “iki eş” gibi maddi ya da spekülâtif gerekçelere dayandığına ilişkin yaygın bir kanaatin bulunduğunu belirtir (Booth, 1901, s. 109).

Bu mesafeli tutum, bazı durumlarda açık müdahalelere de dönüşmüştür. 13 Mart 1899 tarihinde Booth ve Maycock, din değiştirmiş yedi Ermeni ile birlikte “Büyük Perhiz”⁴ ilk gününü mezarlıkta geçiren kalabalığa hitap etmek amacıyla Ermeni mezarlığını ziyaret etmişlerdir. Sevdiklerini anmak ve geleneksel olarak piknik yapmak için bir araya gelen topluluğa yönelik bu misyonerlik girişimi, Mormonlar

⁴ “Büyük Perhiz” (Mets Bahk), Ermeni Apostolik Kilisesi’nde Paskalya’dan önceki kırk günlük oruç dönemine verilen addır. Bu dönem boyunca cemaat üyeleri et, süt ürünleri ve eğlenceden uzak durarak ruhsal arınmaya odaklanır. Aynı zamanda mezarlık ziyaretleri ve toplu ibadet gibi ritüellerle hem bireysel hem de kolektif dindarlık pekiştirilir (Roberta, 2007, s. 46).

tarafından elverişli bir fırsat olarak görülmüş; ancak diğer Hristiyan gruplarca hoş karşılanmamıştır. Maycock'un konuşması kısa sürede kalabalık tarafından kesilmiş, ardından kürsüden indirilmiştir. Artan gerginlik üzerine olay yerine gelen Müslüman askerler kalabalığı dağıtmış; başlangıçta Mormonlara konuşmalarını sürdürme izni verilmiş olsa da taşlı saldırıların başlaması üzerine güvenlik gerekçesiyle bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Booth, kalabalığın kendilerini takip etmeye çalıştığını, ancak askerî müdahale sayesinde bu tehlikeden kurtulduklarını not etmektedir (Booth, 1899, s. 62; Öney, 2012, s. 261–283).

Benzer bir tepki, Booth'un şehir merkezinde halka broşür dağıtma girişimi sırasında da ortaya çıkmıştır. Postane yakınlarında broşür dağıtmak isteyen Booth, kalabalığın hakaret ve aşağılamalarına maruz kalmış ve bölgeden uzaklaştırılmıştır. Buna karşın, Booth özellikle Müslümanların kendisine destek olduklarını ve durumu yatıştırmaya çalıştıklarını vurgulamaktadır (Booth, 1899–1900, s. 48). Bu ayrıntı, Mormon misyonerlerinin Müslüman halkla ilişkilerinde zaman zaman koruyucu bir işlevin devreye girdiğini göstermekte; aynı zamanda Hristiyanlar arası rekabetin sahadaki gerilimleri özellikle keskinleştirdiğine işaret etmektedir.

Protestan cemaatle ilişkiler, belirli dönemlerde diyalog kurulmaya çalışılsa da genellikle sınırlı ve temkinli bir zeminde kalmıştır. 1906 yılında Booth'un düzenlemek istediği bir fener gösterisi, bu girişimlerin sembolik bir örneğidir. Booth etkinliğe dönemin önde gelen Protestan isimlerinden Dr. Fred D. Shepard ve Merkezi Türkiye Koleji Başkanı John E. Merrill'i davet etmiş, ancak davetler reddedilmiştir. Dr. Shepard, etkinliğe katılmanın Mormon misyonuna destek olarak yorumlanabileceğini belirterek daveti geri çevirmiş; Merrill ise 18 Ocak 1906 tarihli mektubunda benzer gerekçelerle nazik bir ret yanıtı vermiştir (Booth, 1906–1908, s. 11). Bu tepkiler, Protestan cemaatin Mormon misyonu ile görünür bir iş birliği içinde olmaktan kaçındığını ortaya koymaktadır.

Booth'un Protestan cemaatle kurduğu sınırlı ve mesafeli ilişkiler, Mormon misyonunun taşradaki yalnızlığını ve kurumsal destekten yoksun konumunu açık biçimde yansıtmıştır. Yerleşik Hristiyan topluluklardan beklenen iş birliğinin gerçekleşmemesi, Mormon misyonerlerini daha izole ve bağımsız hareket etmeye zorlamıştır. Bu durum, özellikle vaaz faaliyetlerinin mekânsal sınırlarını genişletmeyi zorunlu kılmış; misyonerler, öğretilerini farklı bölgelere taşıyarak yeni muhataplar arayışına yönelmiştir.

2.7. Farklı Bölgelere Seyahatler

Mormon misyonerlerinin gezici tebliğ tarzının başlıca nedenlerinden biri, özellikle misyoner sayısının çok az olmasıydı. Misyonerler, farklı misyon bölgelerine ulaşmak için çeşitli ulaşım yöntemleri kullanmışlardır. Seyahat ettikleri süre boyunca yaya, at arabası, tren, deve, otomobil ve bisiklet gibi ulaşım araçlarından faydalanmışlardır. Antep'e ilk kez bisikleti Mormonların getirdiği belirtilmektedir. Misyonerler, 1900 yılının Nisan ayı başlarında, iki bisiklet ile birlikte yedek lastikler, pompa ve jantları Amerika'dan sipariş etmiştir. Aynı yılın yaz aylarında misyon başkanı olarak atanan Albert Herman ise üçüncü bisikleti beraberinde getirmiştir. Herman, İstanbul'dan başlayarak Ankara, Sivas ve Maraş güzergâhı üzerinden Antep'e kadar olan mesafeyi

bisikletle kat etmiştir (Booth, 1900, s. 56). Booth, bisikletle gerçekleştirdiği ilk gezilerden birinin Merkezi Türkiye Koleji yönünde olduğunu kaydederken, bu yeni ulaşım aracının şehir halkı üzerindeki etkisine de dikkat çekmiştir. Anlatılarına göre halk, bisikleti "cansız atlar" olarak isimlendirmiş, bisikletle hızla ilerleyen bu kişileri gördüğünde büyük bir şaşkınlıkla bağırarak, adeta başka bir dünyadan gelmişler gibi tepki vermiştir (Booth, 1900, s. 57).

Bisikleti bir ulaşım aracı olarak etkin şekilde kullanan misyonerler arasında Albert Herman, Joseph Wilford Booth ve Thomas P. Page öne çıkmaktaydı. Bu üç misyoner, Filistin'e bisikletle seyahat etmek üzere 31 Ekim 1900 tarihinde Kilis'ten yola çıkmış ve 11 Aralık'ta Hayfa'ya ulaşmışlardı (Booth, 1900, s. 70). Ancak yolculuk sırasında Booth ve Page sıtmaya yakalanınca, Hayfa'da on yedi gün dinlendikten sonra, Herman, Booth ve Page dönüş yolculuğu için İskenderun'a giden bir gemiye binmişlerdir. Üç misyoner, Kudüs'ü göremeden 4 Ocak 1901 Cuma günü Antep'e geri dönmüşlerdir (Lindsay, 1958, s. 85). Bisikletle başlayan bu seyahatin deniz yoluyla tamamlanması hem hastalık hem de fiziksel yorgunluk nedeniyle zorunlu hâle gelmişti.

Booth, Antep merkezli misyonerlik faaliyetleri kapsamında çevre yerleşimlere sık sık seyahat etmiştir. 1901 yılında gerçekleştirdiği Nizip ziyaretinde büyük bir sabun fabrikasını gezmiş, burada üretim süreci hakkında ayrıntılı bilgi edinmiştir. Fabrika sahibinden sabunun, galon başına yaklaşık 35 kuruşa temin edilen zeytinyağından üretildiğini, günlük yaklaşık dört ton sabun imal edildiğini ve bu ürünlerin Bağdat ile Diyarbakır gibi uzak merkezlere kadar gönderildiğini öğrenmiştir (Booth, 1901, s. 37). Booth'un 16 Eylül 1903 tarihinde Konya'da gerçekleştirdiği ziyaret ise, Osmanlı modernleşme sürecinin eğitim alanındaki yansımalarını tespit etmesi bakımından dikkat çekicidir. Burada ziyaret ettiği büyük bir İslam okulunun gelişmiş eğitim altyapısından etkilenmiş, özellikle modern araç-gereçlerle donatılmış sınıflar ve sekiz yıllık eğitimi zorunlu kılan sistem karşısında hayranlık duyduğunu açıkça ifade etmiştir (Booth, 1903–1904, s. 43).

Mormonluğun resmî olarak tanınmaması, misyonerlerin faaliyetlerini büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Bu durum karşısında çözüm arayan Booth, sorunu resmî yollarla halletmek amacıyla Antep, Sivas, Tokat, Amasya, Merzifon, Çarşamba ve Samsun güzergâhını takip ederek İstanbul'a gitmiştir (Booth, 1904–1906, s. 20). Booth, hukuki süreci bir dava vekili aracılığıyla başlatmayı düşünerek, İstanbul'da 15 Kasım 1904 tarihinde dönemin tanınmış avukatlarından Refik Bey ile görüşmüştür. Refik Bey, davayı 15 lirası peşin olmak üzere toplam 150 liraya üstlenmeyi kabul etmiş; ancak davanın olumlu sonuçlanacağı konusunda umutlu olmadığını da açıkça belirtmiştir (Booth, 1904–1906, s. 52).

Mormon misyonerlerinin Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri seyahatler, yalnızca tebliğe yönelik bir hareketlilik değil, aynı zamanda daha kalıcı çözümler arayışına yönelik bir stratejik dönüşümün habercisi olmuştur. Dağınık halde yaşayan Kilise üyelerinin güvenliğini sağlama, dinî ve kültürel bütünlüğü koruma ve misyon faaliyetlerini kurumsallaştırma yönündeki kaygılar, bu hareketliliği zamanla yerleşik bir yapıya evrilmeye zorlamıştır. Bu çerçevede, misyonerler farklı bölgelerde yalnızca dolaşmakla kalmamış; aynı zamanda topluluğun uzun vadeli varlığını sürdürebileceği

mekânsal çözümler üzerine de düşünmüşlerdir. Bu düşünsel ve pratik arayışlar, Filistin'de koloni kurma ve Osmanlı topraklarında çiftlikler inşa etme girişimleriyle somutlaşmıştır.

3. Koloni ve Çiftlik Kurma Çabaları

Mormonlar için bir koloniye duyulan ihtiyaç, iki temel gerekçeye dayanmaktaydı. İlk olarak, Antep, Zara ve Sivas gibi Orta Anadolu şehirlerinde yaşayan Kilise üyelerinin yerel koşullar nedeniyle tehlike altında oldukları düşünülüyor ve bu toplulukların daha güvenli bir bölgeye taşınmalarının gerekli olduğu değerlendiriliyordu. İkinci olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nin göç politikalarının giderek daha kısıtlayıcı hâle gelmesi, Osmanlı tebaası olan Ermeni Kilisesi mensuplarının ABD'ye giderek Mormon topluluğuna katılmalarını son derece güçleştiriyordu. Dolayısıyla, Mormonların Osmanlı topraklarında kendi kendini idame ettirebilecek bir yerleşim birimi kurma fikri, hem dinî-sosyal bütünlük hem de pratik güvenlik kaygılarıyla yakından ilişkiliydi.

Bu çerçevede, Kilise'nin en üst düzey yöneticilerinden oluşan Birinci Başkanlık—yani Kilise başkanı ve iki danışmandan oluşan liderlik konseyi—1899 baharında Anthon H. Lund ile F. F. Hintze'yi Filistin'de bir Mormon kolonisinin kurulabilirliğini araştırmak üzere görevlendirmiştir (Dyke ve Berrett, 2008, s. 76). Filistin'de daha önce koloni kurmuş olan ve din değiştiren Alman Kilise üyelerinin başarıları, Hintze için cesaret verici bir örnek teşkil etmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, Hayfa'ya birkaç mil uzaklıktaki Kişon Vadisi geçici bir yerleşim alanı olarak belirlenmiş; ancak Kilise'nin sınırlı mali imkânları ve Osmanlı hükümetinin bu tür girişimlere karşı gösterdiği isteksizlik nedeniyle çalışmalara ara verilmiştir (Bennett, 1933, s. 516).

Hintze'nin yanına Booth'un da 1899'da Osmanlı'ya misyoner olarak çağrılmasıyla birlikte yeni bir destekçi eklenmiştir. Koloni kurma fikrine en az Hintze kadar istekli olan Booth, 10 Ekim 1899 tarihli günlüğünde Hintze'ye yazdığı mektupta planın geliştirilmesi gerektiğini belirtmiş; hatta Utah'tan 15–20 aile ile dönmelerini önermiştir. Booth'un bu konuya olan ilgisi günlüklerine yoğun şekilde yansımaktadır. Antep'te akşam toplantılarında gençlere Filistin tarihi ve coğrafyası üzerine dersler vermiş; kumaş üzerine çizdiği Filistin haritasını ders materyali olarak kullanmış; Pazar okullarında ise çocuklara “Beautiful Zion” ilahilerini söyleterek Filistin'e yönelik duygusal ve sembolik bir bağ oluşturmaya amaçlamıştır (Booth, 1899–1900, s. 57, 65, 104).

Booth sonraki yıllarda da koloni girişimlerini desteklemek için yoğun çaba harcamıştır. 1904–1907 yılları arasında Kilise yetkililerine sürekli taleplerde bulunmuş; bu dönemde üyelerin birlikte yaşayabilecekleri bir köy kiralama fikri gelişmiştir (Lindsay, 1966, s. 59). Booth, hem Kilise yönetimiyle hem de Amerikan diplomatik temsilcileriyle temaslarını artırmıştır. Nitekim 1908 Ağustos'unda Havre'da bulunduğu sırada Osmanlı'daki Amerikan Büyükelçisi John G. A. Leishman'a bir mektup yazmış; kısa süre önce Londra'da Utah Senatörü Reed Smoot ile görüşüğünü ve Osmanlı topraklarında bir tarım deneme istasyonu kurmak üzere Kilise'den izin aldığını belirtmiştir. Mektubunda, böyle bir girişimin Amerika'nın diplomatik koruması altında yürütülebilmesi için Sultan'dan su hakkı bulunan bir araziye

kiralama ya da satın alma konusunda yardım talep etmiş; gerekirse Eylül ayında bu konuyu görüşmek üzere İstanbul'a bizzat gelebileceğini ifade etmiştir (Booth, 1906–1908, s. 316). Bu talep, Mormon kolonizasyon arayışlarının yerel ihtiyaçlar kadar Amerikan diplomatik çevrelerinin stratejik yönelimleriyle de bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Misyon merkezinden gelen yanıtta bazı değişiklikler nedeniyle çiftlik kiralama girişimlerinin ertelenmesi istenmişse de Booth çabalarından vazgeçmemiştir (Booth, 1906–1908, s. 335). 2 Mart 1909'da Adana'da Page ile buluşarak arazi araştırmalarına başlamış; 8 Mart 1909 tarihli günlüğünde Amerikan Konsolos Yardımcısı John Debbas ile görüştiklerini ve arazi sahipleriyle buluşmalara katıldıklarını kaydetmiştir. Mersin'in batısında kıyı boyunca uzanan yaklaşık 2.500 dönümlük bir çiftliğin 11.000 liraya satılmak istendiğini öğrenmişler; ancak fiyatın yüksek bulunması üzerine girişimden vazgeçmişlerdir (Booth, 1908–1922, s. 69).

Koloni ve çiftlik kurma girişimlerinden beklenen sonucun alınamaması, Booth'un Osmanlı topraklarındaki misyon faaliyetlerinin geleceğine dair ciddi bir sorgulama sürecine girmesine neden olmuştur. Booth, yaşadığı hayal kırıklığını ve saha koşullarının zorluklarını detaylı biçimde aktardığı bir mektupla Misyon Merkezi'ne başvurmuş; II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kilise üyelerinin ülkeden ayrılma özgürlüğüne kavuştuğunu belirterek, bu kişilerin Utah'a yerleştirilmesinin mümkün olup olmadığını sormuştur (Lindsay, 1966, s. 61). Ancak bu girişimi destek görmemiş ve kurumsal düzeyde herhangi bir yönlendirme sağlanmamıştır. Tüm bu gelişmeler, misyonun sürekliliğine ilişkin umutların giderek zayıflamasına neden olurken, nihayetinde daha köklü bir kararın alınmasına zemin hazırlamıştır. 1909 yılında gerçekleşen Antep'ten Halep'e göç, bu sürecin somut bir yansıması olarak Mormon misyonunun Osmanlı'daki varlığının fiilen sonlanmasına işaret etmekteydi.

5. Antep'ten Halep'e Göç ve Misyonun Kapanışı

Booth, 28 Temmuz 1909 tarihinde Misyon Başkanlığı'ndan aldığı bir mektupla, sorumluluğu altındaki Amerikalı misyonerleri serbest bırakma yetkisini elde etmiştir. Aynı mektupta, bölgeden ayrılmadan önce misyonun yerel şubelerinin yönetiminin yerli azizlere devredilmesi tavsiye edilmiştir (Booth, 1908–1922, s. 121). Bu talimat, misyonun merkezden aldığı desteğin giderek azalması ve mevcut koşullarda faaliyetlerin artık sürdürülebilir olmadığına dair kurumsal bir kabul niteliği taşımaktaydı.

Booth, bu haberi Maraş'ta aldığı sırada Antep'e geçmiş ve Hintze'ye Zara'dan Siyon'a 17 kişinin göç etmesini öneren bir mektup yazmıştır. 10 Eylül 1909 sabahı Antep'ten Halep'e doğru yola çıkmış; ardından 1 Ekim 1909'da Mormonlar, Halep İstasyonu'ndan kişi başı beş mecidiye ödedikleri biletlerle Beyrut'a giden trene binmiştir. Yanlarında 17 kutu ile 30 çuval ve paketten oluşan eşyaları vardı (Booth, 1908–1922, s. 150). Bu göç, yalnızca bireysel bir ayrılış değil; Mormon misyonunun Osmanlı'daki ikinci dönem faaliyetlerinin fiilen sona erişini simgeleyen bir kırılma noktasıydı.

1 Ekim 1909 ile 6 Kasım 1921 tarihleri arasında kilisenin merkezinden Osmanlı coğrafyasına yeni bir misyoner gönderilmemiştir (Bennett, 1933, s. 518). Bu yıllar

boyunca Mormonlar, Antep ve Halep'teki Ermeni üyelerle mektuplaşarak bağlantılarını sürdürmüş; yardım faaliyetleri ise çoğunlukla Antep Amerikan Koleji üzerinden ulaştırılmıştır (Booth, 1908–1922, s. 221). Faaliyetlerin tamamen durmamış olması, yerel ilişkilerin kurumsal düzeyde olmasa da sürdürülebilir bir niteliğe sahip olduğunu göstermekteydi.

1921 yılına gelindiğinde Kilise, Booth'tan yeniden görev almasını istemiştir. 14 Eylül 1921'de Misyon Başkanı Heber J. Grant tarafından Ermeni Misyonu'nun başına atanmış, bu tarihten itibaren "Türkiye Misyonu" yerine "Ermeni Misyonu" adının kullanılmasına karar verilmiştir (Booth, 1928, s. 1048). Booth, 8 Kasım 1921'de Antep'e döndüğünde, Fransız yetkililerin 4 Ocak'ta şehirden çekileceğine dair haberler üzerine kentteki Mormon üyelerinin güvenliği için harekete geçmiş ve onları Halep'e taşımaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Ancak kısa süre sonra Fransız makamları, Ermeni nüfusun Antep'ten ayrılmasını yasaklayan resmî bir emir yayımlamıştır (Booth, 1908–1922, s. 260).

Bu engel üzerine Booth, Halep'te görevli Fransız General De La Mathe ile doğrudan temas kurmuş ve hem kilise üyelerinin hem de onların akraba ve yakın dostlarının Halep'e nakledilmesi için resmî izin talep etmiştir (Booth, 1908–1922, s. 266). Booth'un hazırladığı listede yaklaşık 50 kilise üyesinin yanı sıra Halep'e gitmek isteyen 25 kişi daha bulunuyordu. Ancak Fransız makamları, ikinci grubun nakline izin verilmesinin başka taleplerin de önünü açabileceği gerekçesiyle yalnızca kilise üyelerinin göçünü kabul etmiştir. Gerekli izinlerin alınmasının ardından Booth, söz konusu kişileri Halep'e götürmüş ve Kilise tarafından kiralanan iki büyük konuta yerleştirmiştir (Booth, 1908–1922, s. 268).

Bu gelişmelerin ardından yeniden bir koloni kurma girişimi gündeme gelmişti. 1922 yılının ikinci yarısında, Avrupa Misyonu'nun önerisiyle Ermeni üyelerin Kıbrıs'a taşınmasının mümkün olup olmadığı araştırılmış, ancak bu plan, İngiliz Konsolosluğu'ndan gelen olumsuz yanıt nedeniyle hayata geçirilememiştir (Lindsay, 1966, s. 64). 1927 yılında Avrupa Misyonu Başkanı James E. Talmage, Ermeni Misyonu'nun merkezini Halep'ten Filistin'e taşıyarak, misyonerlik faaliyetlerinin coğrafi kapsamını genişletmeyi planlamış ve Hayfa'yı yeni merkez olarak belirlemeyi hedeflemiştir (Bennett, 1933, s. 525).

Misyonun en etkili isimlerinden biri olan Joseph W. Booth, 5 Aralık 1928 tarihinde Halep'te hayatını kaybetmesi (Dyke ve Berrett, 2008, s. 88), misyonun faaliyetlerinde belirleyici bir kesintiye neden olmuş ve bu tarihten itibaren çalışmalar fiilen durdurulmuştur. Ancak misyon, 1933 yılında "Filistin-Suriye Misyonu" adıyla yeniden yapılandırılarak faaliyete geçirilse de bu ikinci kuruluş da uzun ömürlü olamamış; İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, 1939 yılında misyon bir kez daha kapatılmıştır. Savaşın ardından 1947'de yeniden etkinlik kazanan misyon, 1950 yılında "Yakın Doğu Misyonu" adını almış; ancak bu son dönem de kısa sürmüş ve Ocak 1951 itibarıyla bölgedeki tüm misyonerlik faaliyetlerine resmî olarak son verilmiştir (Toronto, 2013, s. 84).

Sonuç

Mormon misyonerliği, Osmanlı topraklarında dinî çoğulculuk, toplumsal yapı ve devlet politikalarının etkisiyle şekillenen karmaşık bir bağlamda yürütülmüştür. Mormonların Osmanlı'daki varlığı, Batılı misyonerlik faaliyetlerinin genel çerçevesi içinde marjinal bir örnek teşkil etmekle birlikte, bu faaliyetlerin taşra ölçeğindeki sosyo-politik etkilerini anlamak açısından özgün bir vaka sunmaktadır. Mormon misyonunun Osmanlı topraklarındaki tarihsel serüveni, en görünür ve en kurumsallaşmış biçimini Antep merkezli faaliyetler aracılığıyla kazanmıştır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Antep; coğrafi konumu, çok katmanlı demografik yapısı ve canlı sosyo-ekonomik ortamı sayesinde Mormon misyonerliği açısından adeta bir laboratuvar işlevi görmüştür. Kentin Ermeni nüfusu, köklü misyoner kurumları ve idari esneklik ile kontrol arasındaki kendine özgü denge, misyonun faaliyet alanını belirleyen temel yapı taşlarını oluşturmuştur.

Joseph W. Booth'un ayrıntılı günlükleri, Antep'in Mormonlar için yalnızca bir misyon merkezi değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin yoğunlaştığı bir temas alanı olduğunu açıkça göstermektedir. Booth'un gözlemleri; yerel mimari dokudan gündelik yemek kültürüne, pazar ekonomisinden dinî pratiklere kadar uzanan geniş bir yelpazede, Antep'in Mormon misyonunu şekillendiren toplumsal ekosistemini ayrıntılı biçimde belgelemiştir. Bu bağlamda Antep, Mormon misyonerliği açısından dinî tebliğ faaliyetlerinin ötesine geçen çok boyutlu bir etkileşim alanı yaratmıştır.

Mormon misyonerlerin yerel toplumla kurduğu ilişkilerde özellikle Ermeni cemaatinin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Pazar okulları ve zanaat atölyeleri aracılığıyla hem kendi cemaatlerini güçlendirmeyi hem de yerel dokuyla bütünleşmeyi hedefleyen misyon, buna rağmen kalıcı bir topluluk inşası gerçekleştirememiştir. Diğer Hristiyan cemaatlerin rekabetçi tutumu, yerel sosyo-ekonomik sınırlılıklar ve misyonun kurumsal zayıflıkları, bu girişimlerin sürdürülebilirliğini önemli ölçüde kısıtlamıştır. Ekonomik üretime ilişkin girişimler—özellikle dokuma atölyesi ve halı ticareti—misyonun toplumsal taban oluşturma stratejisinin önemli bir parçası olsa da uzun vadeli kurumsallaşma açısından yeterli olmamıştır.

Antep'in idari yapısı da Mormon misyonunun hareket alanını belirleyen kritik bir unsur olmuştur. Booth'un kaymakamlık, yerel mahkeme ve kentin önde gelen aktörleriyle yürüttüğü temaslar, Osmanlı taşra yönetiminin misyon faaliyetlerini sürekli bir denetime tabi tuttuğunu göstermektedir. Mormonların resmî bir "millet" statüsünden yoksun olmaları, ibadet izinleri, toplantı düzenleme hakkı ve seyahat özgürlüğü gibi temel alanlarda sürekli bir hukukî belirsizlik yaratmıştır. Bununla birlikte, Booth'un kayıtları yerel Müslüman otoritelerin zaman zaman misyonerleri diğer Hristiyan grupların dışlayıcı tavırlarından daha etkin biçimde koruduğunu da ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı taşrasındaki idari pratiklerin her zaman aynı şekilde işlemeyen, yerel koşullara göre değişen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Tüm bu dinamikler Antep'i Mormon misyonunun hem en canlı hem de en kırılgan merkezi hâline getirmiştir. Misyonun 1909'da Halep'e taşınması ve yerli üyelere devredilmesi, bu kırılganlığın kurumsal düzeyde de kabul edildiğini göstermektedir. Antep'ten ayrılış, bir yandan misyonun yerel toplumsal taban oluşturma çabalarının sınırlılıklarını görünür kılmış; diğer yandan kentin hızla değişen siyasi ve toplumsal ortamının misyon açısından artan riskler barındırdığını ortaya koymuştur. İzleyen yıllarda yaşanan bölgesel çalkantılar ve göç yasakları ise Antep'teki misyon faaliyetlerinin yeniden canlandırılmasını engellemiş ve misyonun odağını Halep ile Filistin gibi yeni merkezlere kaydırmıştır.

Sonuç olarak Antep, Mormon misyonunun Osmanlı'daki varlığını anlamak için yalnızca bir coğrafi mekân değil; farklı toplumsal aktörlerin kesiştiği, misyonerlik stratejilerinin biçimlendiği ve misyonun nihai kaderinin tayin edildiği bir tarihsel kavşaktır. Mormon misyonunun Osmanlı'daki sınırlı başarısı da yalnızca örgütsel faktörlerle açıklanamaz; Antep örneğinde görüldüğü üzere, şehrin çok katmanlı toplumsal yapısı, mezhepler arası rekabet, ekonomik gerçeklikler ve devlet politikalarının belirleyici niteliği bu sürecin asli belirleyicileri olmuştur. Bu nedenle Antep deneyimi, Mormon misyonunun Osmanlı taşrasındaki varlığını anlamak açısından hem açıklayıcı hem de kurucu bir örnek teşkil etmektedir.

Extended Abstract

This study examines the historical experience of Mormon missionaries active in Antep, one of the provincial cities of the Ottoman Empire, from the late nineteenth to the early twentieth century. The primary aim of the research is to conceptualize Mormon missionary work not merely as a religious proselytizing activity, but as a multilayered phenomenon that encompassed social, economic, and cultural forms of interaction within the Ottoman provincial context. In this framework, the relationships that Mormon missionaries established with the local population, other Christian communities, and the Ottoman administration are analyzed through the lenses of religious pluralism, representation, and the search for local legitimacy.

The point of departure for this research is the noticeable gap in the literature concerning the activities of Mormon missionaries within Ottoman territories. Existing scholarship has largely focused on the initial arrival of Mormons in the Ottoman Empire or on the theological foundations of their belief system, while offering limited analysis of their provincial-level social interactions, relations with local communities, and engagements with administrative structures. This study seeks to address this gap by examining the Antep-centered activities of the Mormon mission through a micro-historical lens, thereby illuminating the religious, cultural, and administrative dynamics of late Ottoman society.

The primary source material for this study consists of the thirteen-volume diary kept by Mormon missionary Joseph Wilford Booth between 1898 and 1928. Booth's accounts provide not only detailed information on the activities of Mormon missionaries but also rich observations concerning daily life, economic structures, social relations, and administrative practices in the Ottoman provincial context. Accordingly, the study employs a qualitative analytical method that integrates micro-

historical and social-historical approaches. Booth's observations are treated not merely as a repository of historical data, but also as texts that reflect the cultural forms of representation and discourse characteristic of the period.

The findings of the research indicate that, despite failing to obtain official recognition within the Ottoman provincial administrative structure, the Mormon mission nonetheless sought to construct a certain degree of institutional and communal presence. Following the designation of Antep as the mission's central hub in 1889, the city became the focal point of Mormon activities in the broader Middle Eastern region. The missionaries aimed to integrate into the local society through a range of social initiatives, including educational efforts, women's organizations, and textile workshops. Booth's diaries contain detailed descriptions of Antep's stone architecture, marketplaces, modes of production, religious ceremonies, and levels of poverty, thereby providing micro-level insights into the economic and social fabric of the Ottoman provincial environment.

The interactions between Mormon missionaries and local authorities provide significant insights into the bureaucratic structure and judicial system of the Ottoman provinces. Booth's meetings with the district governor reveal that the missionaries conducted their activities while maintaining a careful diplomatic balance in their dealings with administrative officials. Nevertheless, their worship and educational initiatives were frequently obstructed due to the absence of formal permissions. Booth's involvement in a legal dispute adjudicated in the local court offers a rare perspective on the Ottoman judicial system through the eyes of a foreigner, yielding original data on the functioning of provincial bureaucracy.

Relations with other Christian communities were generally distant and marked by tension. Protestant and Catholic groups in particular adopted exclusionary attitudes toward the Mormons, prompting the missionaries to operate in a more isolated and independent manner. By contrast, interactions with the Muslim administration followed a comparatively more harmonious trajectory. Booth's observations indicate that both the Muslim populace and local officials often treated the missionaries with tolerance, and in certain circumstances even adopted a protective stance toward them.

The activities of the Mormon mission extended beyond the strictly religious sphere and sought to exert influence in economic and social domains as well. The LDS Weaving Works established in Antep emerged as a notable initiative aimed at fostering both economic self-sufficiency and communal cohesion. The shipment of its products to centers such as Liverpool and Salt Lake City reflects the mission's efforts to cultivate international economic linkages. Nonetheless, the mission's attempts to establish a colony in Palestine or to lease agricultural land within Ottoman territories ultimately failed due to diplomatic and financial obstacles.

In conclusion, the effectiveness of the Mormon mission in the Ottoman Empire effectively came to an end with the relocation of the community from Antep to Aleppo in 1909. Although there were short-lived attempts at reorganization in 1921 under the designation of the "Armenian Mission," these efforts did not endure. The presence of the Mormons in the Ottoman provinces is thus understood as a distinctive historical

experience situated at the intersection of local religious pluralism, cultural representations, and administrative relationships.

Building on Joseph W. Booth's observations, this study situates Mormon missionary activity within the broader axes of religion, culture, and modernization in late Ottoman society, thereby offering a micro-historical perspective on the Ottoman provincial world. The experience of the Mormons in Antep reveals the complex nature of the interaction between Western missionary enterprises and local communities, while simultaneously providing significant historical evidence regarding the social structure, everyday practices, and bureaucratic functioning of the Ottoman province.

Kaynakça

- Adıyeke, N. (2014). Osmanlı millet sistemine dair tartışmalar ve siyasal bir uzlaşma modeli olarak Osmanlı millet sistemi. *Yeni Türkiye*, 60, 1–13.
- Akgün, S. K. (2002). Some abstracts from the Mormon missionaries about the Turks and Armenians. *Review of Armenian Studies*, 1(1), 52–64.
- Akgün, S. K. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon Misyonerler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aktay, Y. (2004). Mormonluk: Amerika'nın ahir zamanının dini ve azizleri. *Milel ve Nihal*, 1(2), 95–125.
- Andrus, R. (1962). *A history of the recreation program of the Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints* (Doctoral dissertation). State University of Iowa.
- Aydın, F. (2005). Mormonlar: İsa Mesih'in Son Gün Azizleri'nin Kilisesi. Ö. F. Harman (Ed.), *Türkiye'de misyonerlik faaliyetleri* (ss. 215–266). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Bennett, R. S. (1933). The Palestine-Syrian mission historical. *Latter-Day Saints' Millennial Star*, 95(31), 514–515.
- Booth, J. W. (1898–1899). *Booth, Joseph W. vol. 01, 1898–1899 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1899). *Booth, Joseph W. vol. 02, 1899 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1899–1900). *Booth, Joseph W. vol. 03, 1899–1900 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1900). *Booth, Joseph W. vol. 04, 1900 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1901). *Booth, Joseph W. vol. 05, 1901 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1902). *Booth, Joseph W. vol. 06, 1902 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1903–1904). *Booth, Joseph W. vol. 07, 1903–1904 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1904–1906). *Booth, Joseph W. vol. 08, 1904–1906 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1906–1908). *Booth, Joseph W. vol. 09, 1906–1908 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1908–1922). *Booth, Joseph W. vol. 10, 1908–1910, 1921–1922 [Diaries]*.
- Booth, J. W. (1928). The Armenian mission. *Improvement Era*, 31(12), 1048–1052.
- Bulbulian, H. C. (1889). Mormons at Aintab. *The Christian Union*, 39(25), 795–798.
- Charles, D. P. (2000). You had the Alps, but we the Mount of Olives: Mormon missionary travel in the Middle East (1884–1928). *Mormon Historical Studies*, 1(Spring), 93–125.
- Charles, D. P. (2001). The day the "Brave Sons of Mohamed" saved a group of Mormons. *Brigham Young University Studies*, 40(4), 237–254.
- Çolak, M. (2001). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormonlar. *Tarih ve Toplum*, 210 (Haziran), 23–27.
- Dyke-Berrett, G. V., LaMar, C. (2008). In the footsteps of Orson Hyde: Subsequent dedications of the Holy Land. *Brigham Young University Studies*, 47(1), 57–93.
- Eddy, D. B. (1913). *What next in Turkey: Glimpses of the American Board's work in the Near East*. Boston: The American Board.
- Evans, R. L. (1962). The Peacemakers. *Improvement Era*, 65(3), 194–198.
- Hewsen, R. H. (2001). *Armenia: A historical atlas*. University of Chicago Press.
- Lamb, M. T. (1901). *The Mormons and their Bible*. Philadelphia.
- Larue, W. E. (1919). *The foundations of Mormonism*. New York.

- Lindsay, R. H. (1958). *A history of the missionary activities of the Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints in the Near East, 1884–1929* (Master's thesis). Brigham Young University, Provo, UT.
- Lindsay, R. H. (1966). The dream of a Mormon colony in the Near East. *Dialog: A Journal of Mormon Thought*, 1(4), 50–68.
- Olgun, H. (2015). Mormons in the light of the Ottoman archive documents: The awareness of the religious diversity at the age of crisis. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 11–22.
- Öney, C. (2012). Cesur Müslüman Türklerin bir grup Mormon misyonerini Antep'te Ermenilerin saldırılarından kurtardığı gün. *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan, Sayı XII, 261–283.
- Roberta, R. E. (2007). Worship traditions in Armenia and the neighboring Christian East. *St. Nersess Theological Review*, 12, 45–67.
- Smart, W. B. (2008). *Mormonism's last colonizer: The life and times of William H. Smart*. Utah State University Press.
- Taşkın, F. (2022). *Amerikan Board misyonerlerinin Antep'teki faaliyetleri (1848–1920)*. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.
- Terian, A. (2005). *Patristic theology in the Armenian tradition*. New York: St. Vladimir's Seminary Press.
- Toronto, J. A. (2013). LDS missionary work in the Middle East: The deaths of Emil J. Huber and Joseph W. Booth in Aleppo, Syria. *Mormon Historical Studies*, 14(1), 83–108.
- Yavuz, F. (2019). Amerikan Protestan misyonerliğinin Anadolu'da teşkilatlanmasına bir örnek: Antep misyonunun kuruluşu (1848). *History Studies*, 11(6), 2067–2085.
- Yorulmaz, Ş. (2005). 19. yüzyılda Osmanlı eğitim sistemi içinde Ermenilerin durumu, misyoner faaliyetlerin etkileri ve ruhsatsız açılan Ermeni okulları. XIV. *Türk Tarih Kurumu Sempozyumu* (9–13 Eylül 2002, Ankara), (Cilt 2, II. Kısım, ss. 1441–1458).

Copyright of Selçuk University Journal of Studies in Turcology / Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi is the property of Selcuk University Journal of Studies in Turcology and its content may not be copied or emailed to multiple sites without the copyright holder's express written permission. Additionally, content may not be used with any artificial intelligence tools or machine learning technologies. However, users may print, download, or email articles for individual use.